

2.

Οι Πολιτικές Εξελίξεις

Η ιστορική περίοδος μεταξύ του Α' και του Β' Παγκοσμίου Πολέμου έχει επικρατήσει να ονομάζεται Μεσοπόλεμος – επομένως ο όρος δεν παραπέμπει σε μια χρονική φάση εν μέσω ενός πολέμου, όπως θα μπορούσε να υποθέσει κανείς επιχειρώντας αυστηρή ετυμολογία του²³. Στην περιοδολόγηση της Ελληνικής Πολιτικής Ιστορίας η φάση αυτή αρχίζει λίγο μετά από τη Μικρασιατική καταστροφή και εκτείνεται μέχρι τις παραμονές του πολέμου του 1940.

Κατά την περίοδο αυτή, μέσα στο ιδεολογικό κενό που άφησε η Μικρασιατική καταστροφή²⁴, τα στοιχεία της *κρίσης* και των γνωστών ιδεολογικο-πολιτικών διαφωνιών γύρω από θεμελιακά συστατικά του πολιτεύματος επιβεβαιώνονται με τον πιο κλασικό τρόπο: αποτυπώνονται στην πολιτικό λόγο αλλά εγγράφονται και στο συνταγματικό κείμενο και στην πολιτική πρακτική για να αναπτύξουν τη δυναμική τους, που δεν ήταν πάντοτε προβλέψιμη, πολύ περισσότερο δε αφού η εφαρμογή κάποιων Συνταγμάτων δεν ήταν πλήρης.

Πρόκειται για μία περίοδο διασταύρωσης πολλών ιδεολογικών ρευμάτων, κοινωνικής έντασης και συνταγματικοπολιτικών διεργα-

23. Άλλωστε η οικονομία της επιστημονικής ιδιολέκτου δεν διαμορφώνεται ούτε καθιερώνεται πάντοτε με αξιώσεις ορολογικής ή “ετυμολογικής” ακρίβειας. Χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα από την ελληνική ιστορία είναι η χρήση του παραγώγου “μετεμφυλιακός” αντί του –λιγότερο εύηχου για πολλούς– “μετεμφυλιοπολεμικός”.

24. Για τις ιδεολογικές και πολιτικές συνέπειες της Μικρασιατικής καταστροφής στη διάρθρωση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού βλ. ενδ. G. Manrogorodatos, *Stillborn Republic. Social coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, 1983, σελ. 183 επ. Πρβλ. τις επισημάνσεις του Αλκ. Ρήγου, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Θεμέλιο, 1999 (γ' εκδ.), σελ. 131 επ.

σιών, κατά την οποία το Σύνταγμα χρησιμοποιείται ως πολιτικό επιχείρημα και αναπτύσσει τη συμβολική του σημασία: η επίκλησή του αφορά στην ανάγκη τήρησης της νομιμότητας, στο σεβασμό των ατομικών δικαιωμάτων, αλλά και σε κομβικά ζητήματα για τη λειτουργία του πολιτεύματος, όπως ο διορισμός και η παύση των κυβερνητικών.

Δεν πρέπει δε να αγνοείται το γεγονός ότι το ίδιο το νόημα των πολιτικών θεσμών ανιχνεύεται στην (και ξεκινά από την) συνταγματική τους τυποποίηση. Υπό αυτή την έννοια, η συζήτηση για τους θεσμούς στο μεσοπόλεμο, *ταυτίζεται* σχεδόν πάντα με τη συζήτηση για τους συνταγματικούς θεσμούς. Έτσι, μπορεί να γίνει λόγος για “συνταγματική πολιτική” στο μεσοπόλεμο, υπό την έννοια της στρατηγικής αντίληψης για τους θεσμούς και τη λειτουργία τους.

Με θεωρητικούς όρους²⁵, η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από την “κρίση του συνταγματικού φιλελευθερισμού και του κράτους δικαίου. Κρίση που εκδηλώνεται καταρχήν με το συστηματικό περιορισμό των ατομικών ελευθεριών μιας σημαντικής μερίδας πολιτών και τη νόθευση του κοινοβουλευτικού συστήματος”²⁶. Μέσα από τις κοινοβουλευτικές συζητήσεις ή άλλες εκδοχές πολιτικού λόγου, προκύπτουν οι θέσεις των τριών προσωπικοτήτων για τα συνταγματικά ζητήματα της εποχής, δηλαδή για τη μορφή του πολιτεύματος, το ρόλο του ανώτατου άρχοντα, την κυβερνητική σταθερότητα, τις εγγυήσεις των ατομικών ελευθεριών κ.λπ.

25. Κατά την περίοδο που εξετάζουμε, δεσπόζει η μορφή του Αλ. Σβώλου, ενώ το 1923 κυκλοφορεί η Δ' έκδοση του έργου του Ν. Ν. Σαριπόλου, *Σύστημα του Συνταγματικού Δικαίου της Ελλάδος εν συγκρίσει προς τα των ξένων κρατών*. Για τις θεωρητικές τάσεις στην εγχώρια επιστήμη της πολιτειολογίας και του συνταγματικού δικαίου, βλ. Γ. Πάσχου, *Η πολιτειολογική σκέψη στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1930-35: Α. Ι. Σβώλος, Η. Ι. Κυριακόπουλος, Δ. Σ. Βεζανής*, σε: Γ. Θ. Μαυρογορδάτου – Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), ο.π., σελ. 345-368, καθώς και του ίδιου, *Κράτος δικαίου και πολιτική*, Ο Πολίτης, 1991, σελ. 254 επ. Βλ. ακόμη, Η. Κυριακόπουλου, *Τα σύγχρονα προβλήματα του Συνταγματικού Δικαίου*, Θεσσαλονίκη, 1930 (ανατ. από Επιστ. Επετ. της Σχολής Ν.Ο.Ε του Α.Π.Θ).

26. Ν. Αλιβιζάτος, ο.π., σελ. 19.

Στο ιστορικό περιβάλλον στο οποίο πραγματοποιείται η “συνάντηση” και στο οποίο διαμορφώνεται η πολιτική και ιδεολογική σχέση των τριών ανδρών – σε εναλλασσόμενους διαφορετικούς ρόλους ο καθένας – το πολιτικό και κομματικό σύστημα²⁷ επηρεάζει καθοριστικά η συζήτηση σχετικά με το φορέα της λαϊκής κυριαρχίας: ο βασιλιάς ή ο λαός; Μια συζήτηση *διαρκής και παρούσα* στο σύνολο της ελληνικής πολιτικής ιστορίας, το περιεχόμενο της οποίας φαίνεται σήμερα κάπως απόμακρο· όμως, *δεν είναι*. Πολύ περισσότερο, μάλιστα, αν οι όροι “λαϊκή κυριαρχία”, “βασιλιάς”, “λαός” – και οι συναφείς με αυτές ιδεολογικές διεκδικήσεις – μεταγραφούν κατάλληλα στη σύγχρονη θεσμική πραγματικότητα²⁸.

Σε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από το κείμενο του *Γ. Παπανδρέου* (1916) υπό τον τίτλο “Οι δύο πολιτικοί κόσμοι” με θέμα τον Εθνικό Διχασμό, εξηγείται επιγραμματικά αυτό το ιστορικο-πολιτικό πλαίσιο:

“Η πολιτική αντίθεσις, η οποία τοιουτοτρόπως εδημιουργήθη μεταξύ των δύο αντιπάλων κομμάτων, δεν οφείλεται πλέον εις απλήν προσωπικήν διαφοράν, ούτε εις δευτερεύοντα νομοθετικά και κυβερνητικά μέτρα: οφείλεται εις διαφοράν αντιλήψεων θεμελιώδη, εν σχέσει προς την φύσιν του πολιτεύματος και την τύχην της Φυλής, διαφοράν μάλιστα, η οποία υφίσταται όχι μόνον

27. Για το κομματικό σύστημα της μεσοπολεμικής περιόδου και τις κοινωνικές του αναγωγές, βλ. την προσέγγιση του G. Mavrogordatos, ο.π., σελ. 64 επ., καθώς και σελ. 111 επ. και ιδίως σελ. 130 επ. Για τις διαστρεβλώσεις του Συντάγματος του 1927 και τις εκλογικές αναμετρήσεις βλ. Γ. Αναστασιάδης, Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδας 1821-1941, ό.π., σελ. 195 επ.

28. Όπως επισημαίνει ο G. Mavrogordatos, ο.π., σελ. 96: “What is certainly true, also for the interwar period, and may be partly responsible for this myth, is that political ideology generally remained in a diffuse and uncodified state, except for the parties on the left of the political spectrum....., and these in varying degrees as well. It can be said that ideology was all over the place, but must be gleaned and reconstructed from innumerable fragments of parliamentary and other public speeches, press articles and interviews, private letters, etc”.

μεταξύ των πολιτικών αντιλήψεων, αλλά και μεταξύ της ψυχικής και πνευματικής συστάσεως των αντιπάλων, διαφοράν μεταξύ δύο πολιτικών κόσμων!”²⁹.

Ακόμη και σήμερα θα μπορούσε να πει κανείς ότι η ανάλυση αυτή είναι περιεκτική και πλήρης: αποδίδει με ακρίβεια μια δραματική εμφυλιοπολεμική κατάσταση εμπάθειας, που εκτεινόταν πέρα και από τις ιδεολογικές και πολιτικές διαφωνίες και χρησιμοποιήθηκε πολλές φορές για τη συσπείρωση των εκατέρωθεν παρατάξεων³⁰.

Στο ιδεολογικά οξυμένο περιβάλλον του μεσοπολέμου και — ακόμη περισσότερο — στο ακόμη πιο φορτισμένο περιβάλλον που ακολούθησε τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αυτή η διαφορά αντιλήψεων φαίνεται σαφέστερη και διακριτή επειδή ακριβώς είναι εντονότερη, καθώς δοκιμάζεται στο επίσης ταραγμένο και ρευστό κοινωνικό πεδίο³¹. Σε περιόδους κατά τις οποίες καλλιεργείται η αποϊδεολογικοποιημένη εικόνα των πολιτικών και εμφανίζεται ως απλή διαφορά διαχειριστικών αντιλήψεων, η διάκριση των πολιτικών απόψεων παραμένει υπαρκτή, αλλά είναι “δυσανάγνωστη” και λιγότερο ορατή³².

29. Γ. Παπανδρέου, ο.π., σελ. 85-86. Λίγα χρόνια μετά (12-2-1926), ο Αλ. Παπαναστασίου, *Μελέτες - Λόγοι - Άρθρα*, τ. Β΄, Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., 1988 (ανατ.), σελ. 511, με αφορμή “Το παρόν και το μέλλον της Δημοκρατίας”, αναφέρει: “Όταν εκντάξαμε γύρω μας αντελήφθημεν ότι πολλοί από εκείνους που ευρίσκοντο εις τας τάξεις μας ήσαν μόνον αντιβασιλικοί ή και μόνον αντιδυναστικοί, δεν ήσαν πραγματικοί δημοκρατικοί”.

30. Βλ. ενδ. Γ. Μαυρογορδάτος, *Οι διαστάσεις του κομματικού φαινομένου στην Ελλάδα: Παραδείγματα από το Μεσοπόλεμο*, σε Φ. Βεγλερής κ.ά., *Κοινωνικές και Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, 1977, σελ. 155 επ., ιδίως σελ. 162 επ.

31. Βλ. ενδ. Αγγ. Ελεφάντη, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης - Κ.Κ.Ε. και ασιατισμός στον Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, 1999 (γ΄ εκδ.), σελ. 206 επ.

32. Κατά τον Γρ. Δαφνή, ο.π., τόμος πρώτος, σελ. 114, “ο χωρισμός των Ελλήνων εις βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς δεν απέδιδε την δημιουργηθείσαν μετά την Μικρασιατική καταστροφήν πολιτικήν ατμόσφαιραν εις την χώραν μας....Ο βενιζελισμός και ο αντιβενιζελισμός, που ήσαν κόσμοι και όχι κόμματα, υφίσταντο διαφοροποιήσεις”.

Η – αναγκαστικά – επιλεκτική αναφορά σε στοιχεία εστιασμένα στη δημοκρατική παράταξη έχει την έννοια μιας πολύ σύντομης εισαγωγής³³, προκειμένου να αποδοθεί το πολιτικό κλίμα υπό το οποίο διεξάγονταν και το οποίο διαμόρφωναν οι τοποθετήσεις των δημοκρατικών στελεχών στη συζήτηση για τους θεσμούς, ως νομιμοποιητική στρατηγική για τη διεκδίκηση της εξουσίας³⁴ μέσα στις διακυμάνσεις της έντασης του εθνικού διχασμού.

Ο Γ. Παπανδρέου ξεκινά την ενεργό πολιτική παρουσία του με ιδεολογικό προσανατολισμό που προσέγγιζε τις απόψεις της “Κοινωνιολογικής Εταιρείας” του Αλ. Παπαναστασίου, τον οποίο αργότερα, το 1922, υπερασπίζεται στη “Δίκη της Λαμίας”. Ορίζεται Νομάρχης Λέσβου από την Κυβέρνηση της 10.8.1915 με πρωθυπουργό τον Ελ. Βενιζέλο, στην πρώτη φάση της κορυφωσης του Εθνικού Διχασμού. Είχε προηγηθεί συγχώνευση του “κόμματος των κοινωνιολόγων” (του “Λαϊκού Κόμματος” υπό τον Αλ. Παπαναστασίου) στο Κόμμα των Φιλελευθέρων και ο ίδιος είχε εκλεγεί βουλευτής.

Σε επόμενη φάση, ο Ελ. Βενιζέλος προσχωρεί στο κίνημα της Εθνικής Αμύνης, εμφανίζεται η επαναστατική κυβέρνηση της Τριανδρίας (Βενιζέλος, Κουντουριώτης, Δαγκλής) και ο Γ. Παπανδρέου διορίζεται Κυβερνητικός Επίτροπος στη Λέσβο (25.9.1916), ένθερμος υποστηρικτής του αντι-κωνσταντινισμού και πολέμιος της μοναρχίας. Μετά από την οξεία αντιβασιλική στάση του, που κρίθηκε

33. Βλ. ενδ. Γρ. Δαφνή, ο.π., τόμος πρώτος και τόμος δεύτερος, Αλκ. Ρήγου, *Τα κρίσιμα χρόνια 1922-1935*, Παπαζήσης, 1995, Π. Πετρίδη, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία*, τόμος τρίτος 1917-1940, Γκοβόστης, 2000, Τ. Βουρνά, *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας*, τόμος Β', Πατάκη, 2000 (δ' ανατ.), σελ. 299 επ.

34. Από την άποψη αυτή, όπως σημειώνει ο Αλκ. Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία*, ο.π., σελ. 300, οι στρατηγικές των κυρίαρχων πολιτικών παρατάξεων στο Μεσοπόλεμο “δεν συγκρούονται σε κάποιο υλικό επίπεδο ιδιωτικής κοινωνίας, αλλά λόγω του ιδιότυπου ρόλου του κρατικού μηχανήματος κυρίως στο επίπεδο πρόσβασης, ελέγχου και διαχείρισής του από τον οποίο άλλωστε και εξαρτάται η κυριαρχία τους”.

μάλλον υπερβολική ή και ανησυχητική από τον *Ελ. Βενιζέλο*, μετακινείται στη Γενική Διοίκηση Αιγαίου -όχι χωρίς διαμαρτυρίες. Το 1917 ο *Αλ. Παπαναστασίου* είναι Γενικός Διοικητής Ιονίων Νήσων και στη συνέχεια υπουργός Συγκοινωνίας στην ίδια Κυβέρνηση.

Η παλινόρθωση της μοναρχίας αναγκάζει τον *Γ. Παπανδρέου* να καταφύγει στην Κωνσταντινούπολη, όπου πραγματοποιεί την πολύ σημαντική – γνωστή μόλις το 1993 – ομιλία του “Πολίτευμα και Πολιτισμός της συγχρόνου Ελλάδος”³⁵, στην οποία, με αξιοθαύμαστη αναλυτική επιχειρηματολογία, υποστηρίζει την άποψη ότι η Δημοκρατία “αποτελεί το φυσικόν πολίτευμα της συγχρόνου Ελλάδος”. Μετά την επιστροφή του το Μάρτιο του 1921 δημοσιεύει αντιμοναρχικό άρθρο με τίτλο “Ο βασιλεύς και το Έθνος”, προοίμιο, όπως έχει επισημανθεί³⁶, του “Δημοκρατικού Μανιφέστου” που ένα χρόνο αργότερα συντάσσει ο *Αλ. Παπαναστασίου*.

Η δημοσίευση του Δημοκρατικού Μανιφέστου είχε ως συνέπεια τη φυλάκιση του *Αλ. Παπαναστασίου*³⁷. Ο *Γ. Παπανδρέου*, είναι ο κύριος συντάκτης του διαγγέλματος της ηγεσίας του επαναστατικού

35. Π. Πετρίδης, “Πολίτευμα και Πολιτισμός της συγχρόνου Ελλάδος” - *Ένα ανέκδοτο αντιβασιλικό κείμενο του Γεωργίου Παπανδρέου (Κωνσταντινούπολις, 13 Δεκεμβρίου 1920)*, σε: Γ. Αναστασιάδης - Π. Πετρίδης (επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου-Η κρίση των θεσμών, οι κομματικοί σχηματισμοί και ο πολιτικός λόγος*, UNIVERSITY STUDIO PRESS, 1990, σελ. 105-127.

36. Π. Πετρίδη, *Οι αντιμοναρχικοί αγώνες του Γεωργίου Παπανδρέου στον μεσοπόλεμο*, Γκοβόστη, 1993 (προλ. Α. Γ. Παπανδρέου), σελ. 89.

37. Κατά την απολογία του στον ανακριτή ο *Αλ. Παπαναστασίου* αντιμετωπίζει την κατηγορία για εξύβριση του βασιλιά, συνωμοσία με σκοπό την εκδίωξη της δυναστείας και τη βίαια ανατροπή του θεσμού της βασιλείας κάνοντας αναφορές στο Σύνταγμα και στα δικαιώματα που αυτό κατοχυρώνει, από μια οπτική γωνία που αξίζει να θυμίσουμε (σε *Αλ. Παπαναστασίου*, ο.π., τ. Α', σελ. 300-301): “...Η έκφρασις δε πολιτικών ιδεών οιασδήποτε εκτάσεως, και ακόμη των αποσκοπούσων εις εντελή ανατροπήν του πολιτειακού και κοινωνικού καθεστώτος, και υπό του Συντάγματος προστατεύεται και ουδαμώς υπό των νόμων απαγορεύεται, εφ' όσον γίνεται δια νομίμων μέσων και εν τη πράξει και παρ' ημών και εις όλα τα ευνομούμενα κράτη ανεγνωρίσθη. Είναι δε σήμερον κατ' εξοχήν θεμιτή εκ της παρούσας Συντακτικής Συνελεύσεως, δικαιουμένης και το πολίτευμα να μεταβάλη

κινήματος που εκδηλώθηκε στα μέσα του Σεπτεμβρίου 1922 από τους Ν. Πλαστήρα (του οποίου υπήρξε πολιτικός σύμβουλος) και Στ. Γονατά³⁸, ενώ ορκίστηκε ως Υπουργός των Εσωτερικών στην Κυβέρνηση Γονατά στις 9 Ιανουαρίου 1923³⁹.

Όταν αποφασίστηκε η προκήρυξη εκλογών για την ανάδειξη Συντακτικής Συνέλευσης, δεν είναι τυχαίο ότι ο δυσμενής για τον αντιβενιζελισμό εκλογικός νόμος που είχε καταρτίσει ο Γ. Παπανδρέου⁴⁰ και ο οποίος επανέφερε την ευρεία εκλογική περιφέρεια και

ριζικώς, και επιβάλλεται τώρα περισσότερο από πάντοτε...εκτός εάν, παραδόξως, εθεωρήθησαν επιλήψιμοι αι φράσεις, δι'ων εφιστάται η προσοχή επί των κινδύνων, εις τους οποίους είναι κατ' ανάγκην εκτεθειμένος ο θεσμός ούτος εν η περιπτώσει συνεχισθούν αι εθνικαί συμφοραί ή δι'ων υπομνηθήσεται ότι άλλοτε επεβλήθησαν εις τον τόπον Κυβερνήσεις εναντίον της λαϊκής θελήσεως. Αλλ' η υπόδειξις των περί ου ο λόγος κινδύνων δεν αποτελεί ενέργειαν κατά του θεσμού της Βασιλείας, αλλ' ύστατον διάβημα προς διάσωσιν αυτού. Αι δε λοιπαί φράσεις και αι αρκετά διασαφιστικά δηλώσεις...αποτελούν πολιτικήν ιδεολογίαν, της οποίας εν τμήμα, ουσιώδες, είναι ο σαφής καθορισμός της δράσεως του ανευθύνου παράγοντος εντός των ορίων, των διαγραφομένων υπό του πνεύματος του Συντάγματος και της συγχρόνου φιλευθερίας και δημοκρατικής αντιλήψεως”.

38. Ειδικά ως προς τον Γ. Παπανδρέου, την τεκμηρίωση με ιστορικά ντοκουμέντα της αντιμοναρχικής στάσης του κατά την περίοδο του μεσοπολέμου οφείλει η βιβλιογραφία της Ιστορίας των Πολιτικών και Συνταγματικών Θεσμών στον Π. Πετρίδη. Βλ. του ιδίου, *Σκιαγραφία των αντιμοναρχικών αγώνων του Γ. Παπανδρέου στον μεσοπόλεμο*, σε Π. Πετρίδη – Γ. Αναστασιάδης (εισαγ.), *Γεώργιος Παπανδρέου-60 χρόνια παρουσίας και δράσης στην πολιτική ζωή*, UNIVERSITY STUDIO PRESS, 1994, σελ. 203-244. Για περισσότερα ιστορικά στοιχεία, βλ. Γρ. Δαφνή, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, Ίκαρος, 1955, τ. 1-2, Π. Πετρίδη, *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα, 1844-1936*, τευχ. Α', Σάκκουλα, 1984, σελ. 139 επ. και ήδη Π. Πετρίδη, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία*, τόμος τρίτος 1917-1940, *(Από την αποκατάσταση της συνταγματικής νομιμότητας στο δικτατορικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου)*, εκδ. Γκοβόστη, 2000, σελ. 85 επ.

39. Όπως σημειώνει ο Γρ. Δαφνής, ο.π., τόμος πρώτος, σελ. 27, “δεν είχε ορκισθεί μετά των άλλων, διότι δεν ηθέλησε να αναλάβει ευθύνας δια τας εκτελέσεις των ξέι.”

40. Στην επιτροπή “προς προπαρασκευήν γενικού εκλογικού κώδικος επί τη βάσει της αναλογικής αντιπροσωπεύσεως” μετείχαν μεταξύ άλλων και οι Ν.Σαρίπολος και Αλ. Σβώλος.

καθιέρωνε χωριστούς εκλογικούς καταλόγους για Εβραίους και Μουσουλμάνους, θεωρείται μία από τις αφορμές για το αντι-κίνημα του Οκτωβρίου του 1923 υπό τους Λεοναρδόπουλο – Γαργαλίδη⁴¹. Την ίδια περίοδο ο *Ελ. Βενιζέλος* πρωταγωνιστεί στη Λοζάννη, στο πλαίσιο των γνωστών διαπραγματεύσεων.

Οι εξελίξεις και η ένταση της διαβούλευσης γύρω από τον τρόπο εγκαθίδρυσης της αβασίλευτης δημοκρατίας είχαν ως πρώτη συνέπεια την *πραιαίτέρω πολιτική και οργανωτική διαφοροποίηση στο εσωτερικό της δημοκρατικής παράταξης* και την πρόσκαιρη αποχώρηση του Βενιζέλου στο εξωτερικό. Αυτό ήταν και το ιστορικό τίμημα που κατέβαλε η παράταξη αυτή σε εκείνη τη δύσκολη συγκυρία⁴²: μετά την ανασύσταση του Λαϊκού Κόμματος και τη μετονομασία του σε Δημοκρατική Ένωση (και αργότερα σε Αγροτικών και Εργατικών Κόμμα) από τον *Αλ. Παπαναστασίου*⁴³, στους κόλπους του κόμματος των Φιλελευθέρων (τότε υπό τον Θ. Σοφούλη) δημιουργήθηκαν οι Δημοκρατικοί Φιλελεύθεροι υπό τον Γ. Καφα-

41. Βλ. Γρ. Δαφνή, ο.π., τόμος πρώτος, σελ. 114 επ., ο οποίος θεωρεί την κίνηση αυτή απόρροια σύγχυσης: “Ο Ελ. Βενιζέλος είχε παύσει να εκπροσωπή ολόκληρον τον βενιζελισμόν, και το Κόμμα των Φιλελευθέρων ανεζήτηει νέους προσανατολισμούς. Ο αντιβενιζελισμός εξάλλου, στερηθείς της ηγεσίας του, μετά τον θάνατον του βασιλέως Κωνσταντίνου, είχαν αποσυντεθή ως συγκροτημένους οργανισμός. Η μόνη κατάστασησ πραγματική και αιτητή, ήτο η Επανάστασις. Πέραν αυτής υφίστατο σύγχυσις”. Έτσι, όπως εκτιμά ο ίδιος, ο.π., σελ. 161, το κίνημα του 1923 “συντετέλεσεν εις την ανατροπήν και του συσχετισμού των δυνάμεων μεταξύ δεξιάς και αριστεράς πτέρυγος του βενιζελισμού”.

42. Ο Γρ. Δαφνής, ο.π., τόμος πρώτος, σελ. 176, αναφέρει: “Κατά την δευτέραν φάσιν του πολιτειακού παιγνιδιού εκδηλώνεται οξυτάτη διάστασις μεταξύ των δύο πτερυγών του βενιζελισμού, διάστασις που εδηλητηρίασε οριστικώς τας σχέσεις μεταξύ προοδευτικών και συντηρητικών βενιζελικών”. Βλ. ακόμη G. Mavrogordatos, ο.π., σελ. 342 επ.

43. Για τη μελέτη της “τάσης Παπαναστασίου” ως λειτουργικής συνιστώσας του βενιζελισμού, βλ. Θ. Διαμαντόπουλου, *Η πρόσδεση των κοινωνιολόγων στο βενιζελικό άρμα*, σε: Γ. Αναστασιάδης – Γ. Κοντογεώργης – Π. Πετριδής (επιμ.), ο.π., σελ. 125 επ.

ντάρη, ενώ άλλη μερίδα ακολούθησε τον Α. Μιχαλακόπουλο. Σε αυτούς τους τελευταίους εντάχθηκε και ο Γ. Παπανδρέου, ο οποίος κατάρτισε ανεξάρτητο συνδυασμό στη Μυτιλήνη και τασσόταν κατά της δυναμικής επίλυσης του πολιτειακού, δηλαδή υπέρ μιας λύσης με πολιτικά και θεσμικά νόμιμες διαδικασίες.

Οι εκλογές της 16.12.1923 διεξήχθησαν με αποχή των αντιβενιζελικών-φιλοβασιλικών δυνάμεων και έτσι στην Δ' Συντακτική Συνέλευση υπήρχε δημοκρατική πλειοψηφία (κόμμα των Φιλελευθέρων, Δημοκρατική Ένωση και Δημοκρατικοί Φιλελεύθεροι). Ο Αλ. Παπαναστασίου επεδίωκε εξαρχής την κατάλυση της μοναρχίας, ακόμη και με τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος πριν τις εκλογές (1923), ακόμη και με δυναμική λύση⁴⁴, αναζητώντας νομιμοποιητικά ερείσματα σε αντιβασιλικούς στρατιωτικούς κύκλους. Αντίθετα, ο Ελ. Βενιζέλος “αγωνιζόταν να ισορροπήσει τις πολιτειακές αντιπαραθέσεις”⁴⁵, υποστηρίζοντας καταρχήν την επίλυση του καθεστωτικού με δημοψήφισμα⁴⁶, καθώς θεωρούσε τη βασιλεία παράγοντα σταθερότητας.

Την επιτάχυνση των εξελίξεων για την αποπομπή της μοναρχίας επεδίωξε με παρέμβασή του ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος την επομένη των εκλογών, αντικαθιστώντας τον Πλαστήρα με τριμελή επιτροπή (Χατζηκυριάκος, Πάγκαλος, Οθωναίος). Οι πιέσεις αυτές οδήγησαν

44. Όπως παρατηρεί ο Θ. Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, Κούριερ Εκδοτική, 2000, σελ. 129, αυτό συνέβη επειδή ο Παπαναστασίου είχε πολύ μικρότερη λαϊκή απήχηση από τον Βενιζέλο, αλλά επιζητώντας την πάση θυσία κατάργηση της βασιλείας “παρέβλεψε τα πραγματικά κίνητρα των ανταρτικών συμμάχων του και απέδωσε λίγη σημασία στις προοπτικές μιας Δημοκρατίας που θα βασιζόταν στις λόγχες των στρατιωτικών”.

45. Π. Πετρίδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία*, τόμος τρίτος, ο.π., σελ. 85.

46. Μάλιστα, σε τηλεγράφημά του προς τον Δαγκλή σημειώνει ότι “το ζήτημα της μορφής του πολιτεύματος, αφιέμενον εις μεταγενέστερον δημοψήφισμα, δεν πρέπει να αναμιχθή μετά των άλλων ζητημάτων, άτινα θα αποτελέσουν το πρόγραμμά σας κατά τας προσεχείς εκλογάς” (παρατίθεται από τον Γρ. Δαφνή, ο.π., τόμος πρώτος, σελ. 185).

στην αναχώρηση του βασιλιά Γεωργίου –χωρίς τυπικά να κηρύσσεται ακόμη έκπτωτος.

Και μετά το σχηματισμό νέας κυβέρνησης από τον *Ελ. Βενιζέλο* στις 11.1.1924, ο ίδιος αποσαφήνιζε ότι δεν προτίθεται να έχει ενεργό ανάμειξη στον αγώνα για το πολιτειακό, κάτι που προκάλεσε την οξεία αντίδραση του *Αλ. Παπαναστασίου* και οδήγησε σε ένταση και ψυχρότητα τους δύο άντρες⁴⁷. Η κυβέρνηση της 6.2.1924 υπό τον Γ. Καφαντάρη κατέθεσε σχέδιο Ψηφίσματος για την εγκαθίδρυση αβασίλευτου πολιτεύματος και έκπτωση της δυναστείας, αλλά δεν έδινε -ανατιολόγητα- συγκεκριμένο χρονοδιάγραμμα για τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος.

Σε αντίθεση με τον *Ελ. Βενιζέλο*, ο *Αλ. Παπαναστασίου* καταψήφισε την κυβέρνηση στη Βουλή και δήλωσε ότι η Δημοκρατική Ένωση θα απείχε στο εξής από τις κοινοβουλευτικές εργασίες. Λίγο αργότερα, στις 9 Μαρτίου, έπαιρνε ο ίδιος εντολή σχηματισμού κυβέρνησης, που ορκίστηκε στις 12 Μαρτίου 1924⁴⁸. Πριν τη διάσπαση των Φιλελευθέρων ο *Γ. Παπανδρέου* είχε προτείνει τη συνεργασία του κόμματος με τη Δημοκρατική Ένωση, ενώ ο *Παπαναστασίου* πραγματοποιούσε –χωρίς αποτέλεσμα– επαφές και με

47. Ενδεικτική του κλίματος αυτού είναι η κοινοβουλευτική αγόρευση του *Αλ. Παπαναστασίου* και ο διάλογος με τον *Ελ. Βενιζέλο* στις 23-1-1924, σε: *Αλ. Παπαναστασίου, Κείμενα, Λόγοι, Άρθρα*, ο.π., σελ. 371 επ. Στην αγόρευση αυτή μεταξύ άλλων κατακρίνονται οι παρεμβάσεις του *Βενιζέλου* στην εσωτερική πολιτική ζωή κατά την παραμονή του στο εξωτερικό και ιδίως στο πολιτειακό ζήτημα.

48. Τοποθετώντας τον μοναρχικό θεσμό στην ορθή ιστορική και ιδεολογική του βάση ο *Αλ. Παπαναστασίου* διαβάζοντας τις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησής του στις 24-3-1924, αναφέρει: “Η Δημοκρατία είναι το φυσικό και ευτυχές τέρμα ενός μακρού εσωτερικού αγώνος, τον οποίον κατέστησεν αναπότρεπτο η καταπάτησις των λαϊκών ελευθεριών, η αθέτησις των διεθνών μας υποχρεώσεων, η περιφρόνησις των εθνικών δικαίων. Κύρια πηγή των κακών τούτων, τα οποία απέληξαν εις την εθνικήν συμφοράν, υπήρξεν η αθέμιτος εκμετάλλεσις του βασιλικού θεσμού, θεσμού απηρχαιωμένου, εις τον οποίον επί πλέον εδόθη μεσιανικών περιεχόμενον” (παρατίθενται από Τ. Βουρνά, ο.π., σελ. 312 επ.)